

cipen en diverses de les publicacions esmentades). Sobre algunes d'aquestes obres plana, a més a més, l'afany de reavaluar la cultura morisca i en molts casos, també, de fer de pont entre el poble musulmà passat i present i la societat occidental. Així apareix manifestament expressat a la introducció d'aquest llibre. A banda de la qualitat dels diversos articles que forment part de *La expulsión de los moriscos*, les altres virtuts

d'aquest llibre són que té en compte els trets diferencials de les diverses comunitats morisques hispàniques i que no s'oblida de resseguir el devenir dels moriscos expulsats en terres africanes, ni de les aportacions que la literatura aljamiada ha fet al desenvolupament de la moriscologia.

Silvia Amor López

Universitat Autònoma de Barcelona

LOMAS CORTÉS, Manuel (2009)

El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)

València: Universitat de València. 298 p.

El quart centenari de l'expulsió dels moriscos ha viscut una important proliferació d'obres que tracten aquest procés. Manuel Lomas Cortés, de la Universitat de València, porta ja uns anys, més enllà de les dates assenyalades de commemoració, estudiant el fenomen de l'expulsió, sobretot en el vessant de la seva administració i gestió. A més de diferents articles relacionats amb la temàtica, el 2008 va publicar el llibre *La expulsión de los moriscos del Reino de Aragón* amb un subtítol que mostra el seu enfocament: *Política y administración de una deportación (1609-1611)*.

Amb aquest nou llibre, *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*, Lomas Cortés entra a fons a estudiar l'expulsió dels moriscos que es fa a través d'aquest port. Es tracta d'una nova monografia que, centrada sobretot en la segona meitat del 1609 i en una àrea geogràfica delimitada, ens permet reconstruir d'una manera detallada la gestió del procés d'expulsió. El llibre tracta el procés des dels diferents nivells: l'estructura administrativa, l'organització del dispositiu militar i naval, la gestió dels abastaments i els recursos econòmics usats.

Un dels punts forts del llibre és l'exhaustiu treball d'arxiu, amb un ús inèdit de documentació. Si fins al moment s'havia estudiat sobretot la documentació del Consell

d'Estat, Lomas amplia l'estudi als registres que han quedat del Consell de Guerra, l'organisme encarregat de l'administració i gestió financera de l'expulsió. També ha consultat els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Archivio di Stato di Napoli, rellevants per resseguir l'actuació de la flota del Regne de Nàpols.

Com explica Lomas, la monarquia de Felip III planifica l'expulsió dels moriscos per a l'any 1609 aprofitant el període de treva obert en els diferents fronts de l'imperi. És llavors que és possible dur a terme un projecte d'aquesta envergadura i que implica la mobilització d'una gran quantitat de recursos econòmics, militars i, sobretot, navals. S'elabora el procés sota un atent control de Felip III, qui està interessat en l'expulsió per tal de reforçar la seva posició política i ideològica-religiosa —com a garant de la cristiandat— després dels últims fracassos militars patits a Europa.

Si València ja era el territori de la monarquia espanyola amb una proporció més alta de moriscos (un terç de la població), el llibre se centra en el port de Dénia, el principal punt d'expulsió. De fet, dels tres districtes en què es va dividir l'expulsió a València, Dénia va ser el punt de sortida del districte central, el més densament poblat pels moriscos. A més de les favorables característiques geogràfiques del seu port,

en l'elecció de Dénia va jugar l'ascendent del *valido* duc de Lerma, marquès d'aquesta vila. Dénia també serà, amb València, el principal centre gestor de l'operatiu d'expulsió.

Després d'una acurada preparació per part de la Junta de València, l'acta d'expulsió dels moriscos es publica el 22 de setembre de 1609. Hi ha la voluntat governamental de fer un procés ràpid, començant per les zones més properes als ports d'expulsió, sense donar temps a les poblacions morisques a poder plantejar-se un qüestionament de la mesura. Els moriscos tenien tres dies, des de la publicació del ban d'expulsió en la seva localitat, per vendre els seus béns i dirigir-se cap a l'embarcament amb les pertinences que poguessin portar a sobre. Si bé aquest termini es va acabar dilatant en la pràctica, inicialment hi havia la intenció de donar poc temps per tal que les possessions dels moriscos es quedessin, compensant així els senyors de la zona per la pèrdua d'una bona part de la seva mà d'obra. Per evitar que les collites es malmetessin es fixava mantenir un 6% dels moriscos en el territori durant un període indeterminat.

El llibre descriu minuciosament tots els embarcaments que es van fer des de Dénia. El primer embarcament de moriscos desterrats va tenir lloc el 2 d'octubre de 1609. A partir d'aquest moment, hi haurà diverses onades d'expulsió que finalitzaran el 17 de desembre del mateix any. Si bé l'objectiu inicial era desterrar el gruix dels moriscos a través de les flotes reials, aquestes es van veure sobrepassades en la seva capacitat. Va ser gràcies al fet que els moriscos s'oferissin a pagar-se embarcacions privades —amb les quals se sentien més segurs i podien escollir destinació— que es van poder salvar els retards que s'anaven acumulant i finalitzar l'expulsió abans d'endinsar-se en el mal temps de l'hivern. Lomas mostra que entre l'octubre i el desembre seran expulsats entre 42.500 i 42.854 moriscos. I la majoria, un 72%, ho farà a través de nolis privats.

Això no obstant, el procés d'expulsió va patir dificultats. A més petita escala, tro-

bem assalts, morts, violacions i robatoris de pertinences i d'infants dels moriscos. Les autoritats volien evitar al màxim que aquests fets es produïssin, ja que podien interferir en la fluïdesa necessària per fer un desterrament eficaç. També, hi ha moriscos que s'amaguen i són acollits per població cristiana, burlant l'expulsió. Tot i així, el punt més conflictiu va ser l'esclat de la revolta de la vall de Laguar.

El llibre dona un espai important a aquesta revolta, que va començar a desenvolupar-se en algunes aljames morisques de Dénia i Alacant a finals d'octubre, quan es neguen a ser embarcades. La resposta inicial de les autoritats va ser pensar que els motins eren fruit d'una manca d'informació sobre el procés i que explicant les garanties se solucionaria. Tanmateix, van subestimar la desafecció, deixant passar els dies mentre la revolta s'expandia i abraçava gran part de l'interior del districte de Dénia, amb moriscos de 28 localitats alçant-se en armes, prenent posicions i refugiant-se a la serra del Laguar. Serà en aquest moment que es procedirà a sufocar militarment la revolta, concentrant una gran quantitat de tropes a la zona. Després d'una important ofensiva, l'últim reducte morisc capitularà el 29 de novembre. Dels moriscos revoltats 2.000 hauran mort en combat, entre 9.401 i 10.180 seran embarcats i expulsats el desembre i diversos milers hauran aconseguit fugir.

La revolta, tanmateix, presenta força punts desconeguts. La reconstrucció que fa Lomas se centra sobretot a descriure la resposta de les autoritats i el dispositiu militar que s'organitza per aixafar-la. Els motius que porten a aquestes poblacions a revoltar-se, així com a negar-se fins al final a arribar a cap acord, no estan encara ben perfilats. Lomas apunta algunes explicacions, com el rebuig a abandonar la terra on havien nascut, la pobresa de les poblacions que les dificultaria establir-se a d'altres llocs o la simbologia religiosa del lloc, però senyala que no són prou satisfactòries i que falta encara estudiar més la qüestió. Només es

pot constatar que les poblacions revoltades són aquelles que van comptar amb un mes de temps abans d'embarcar.

El llibre també destina un espai a analitzar de manera detallada com es fa l'abastament de provisions (sobretot el bescuit, però també vi i formatge) per a la flota, el finançament del procés d'expulsió i el pagament de les tropes.

Per últim, s'hi analitza la presència morisca després de l'expulsió. Tot i que el gruix de moriscos hagués estat foragitat, quedaran fugitius per les muntanyes, així com dones i nens amagats en cases. És per això que durant el 1610, tot i els actes oficials de celebració de l'expulsió, continuaran encara emetent-se ordres de persecució i d'expulsió de moriscos. Els fugitius capturats van ser destinats a galeres o esclavitzats. Un dels temes més escabrosos és el dels nens moriscos, molts d'ells raptats per població cristiana i per les tropes. Una gran part dels nens serà expulsada durant el 1610, però encara en romandran uns 2.500 l'any següent. Els moriscos del 6% també seran evacuats.

Les conclusions del llibre fan un balanç de tots els àmbits de la gestió de l'expulsió mostrant com, tot i les dificultats, la monarquia de Felip III acaba reeixint a l'hora de dur a terme aquesta enorme tasca. Acaben de completar el llibre els apèndixs amb quadres i llistes sobre els embarcaments, els

nolis privats i el seu finançament, i els béns deixats pels moriscos.

L'estudi de Lomas és una exhaustiva reconstrucció històrica del procés d'expulsió, una de les manifestacions més importants de la capacitat i caràcter de la monarquia hispànica durant els segles XVI i XVII. Tanmateix, hauria estat interessant veure el procés d'expulsió més enllà de la gestió i administració de les elits, mostrant com es va viure en la societat la marxa d'aquesta població i tenir en compte la perspectiva dels moriscos, sobretot pel que fa a explicar la revolta de Laguar. Tot i així, un dels esculls per fer-ho és la poca documentació.

El mateix autor explica d'aquesta manera l'estat d'investigacions sobre el desterrament morisc: «El análisis exhaustivo de las diferentes expulsiones ejecutadas contra los moriscos entre 1609 y 1614 todavía está lejos de materializarse, pero en todo caso es posible realizar ejercicios de aproximación a una explicación general, a partir del estudio de segmentos temporales concretos localizados sobre regiones bien determinadas». L'últim llibre de Lomas, *El puerto de Dénia y el destierro morisco*, és justament un d'aquests estudis, detallat i sòlid, que ajuda en aquesta tasca.

Joel Sans Molas

Universitat Autònoma de Barcelona